

Annona Nova XVI.

Annona Nova XVI.
A Kerényi Károly Szakkollégium évkönyve

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Kerényi Károly Szakkollégium
Pécs, 2025

Szakmai lektorok:

András Csaba, Bérdi Márk, Csapó Gyöngyvér, Csönge Tamás, Flach
Richárd, Serdült Sára, Polyák Petra

A kiadvány a *Hallgatói Szolgáltatási Központ* támogatásával
jött létre.

Kiadó:

Kerényi Károly Szakkollégium

Felelős kiadó:

Ónya Balázs

Szerkesztő:

Mihályi Emese Dorka

Olvasószerkesztők:

Bakonyi Márton, Hegedüs Ferenc, Lajó Odil,
Mihályi Emese Dorka, Rottler Lili

ISSN: 2061-4926

© A szerzők, 2025

© A szerkesztők, 2025

Minden jog fenntartva.

Tartalomjegyzék

Jaksa Csaba: Előszó	7
Farkas Viktor: A polgári illem újjáéledése a Kádár-korszakban. A '60-as évek három illemkönyvének összehasonlítása a 20. század első harmadának illemtudományával	13
Hajma Noémi: To Leave the Boat for the Sea. Attitudes Toward Euthanasia, the Good Death, and Toward Suicide, the Invited Death	43
Ignác Barbara: Menekülés vagy gyermekuralom? Az iskola mint tér és intézmény a <i>Fekete pont</i> (2024) és <i>A tanári szoba</i> (2023) című filmekben	77
Kis Janka: Aki nem dolgozik, ne is egyék? Kutatás a reprodukzív munka szociális reprezentációjáról	103
Papp Sára: Összefüggések a mobbing, iskolai bullying, lelki egészség és megküzdési stratégiák között	139
Vég Dorina Mirtill: Sugar and spice and everything nice? Az érzelmszabályozás, a kognitív újraakasztás és az autentikusság kérdései	173
Rezümék	193
A Kerényi Károly Szakkollégium tagjai a 2024/2025-ös tanévben	203
A Kerényi Károly Szakkollégium mentorai a 2024/2025-ös tanévben	204

FARKAS VIKTOR

A polgári illem újjáéledése a Kádár-korszakban

A '60-as évek három illemkönyvének összehasonlítása
a 20. század első harmadának illemirodalmával

Bevezetés

Az illemkönyv egy több évszázados normakommunikációs műfaj, amely már az udvari kultúrák viselkedési szabályait is lejegyezte és hozzáférhetővé tette a vidéki nemesség számára. Norbert Elias az illemet mint a hatalmi viszonyok kifejeződésének egy formáját vizsgálta, annak szélesebb kiterjedését összefüggésbe hozta a modern állam létrejöttével.¹ Meglátása szerint polgári társadalmak kialakulásával a polgárság ezt a műfajt átvette és saját ízléséhez alakította. A klerikusok által írt maximagyűjteményeket felváltották a tanárok és újságírók által készített, egyes helyzetekre vonatkozó illemszabályokat magukba foglaló illemkönyvek. E műfaj '60-as években történő, magyarországi megjelenése izgalmas jelenség, mivel a létező szocializmus – a kommunikáció szintjén legalábbis – az imént felsorolt társadalmi berendezkedésekkel szemben pozicionálta magát. Dolgozatomban az illemirodalom műfajának '60-as évekbeli alakulását vizsgálom. Az ekkor újra megjelenő műfaj nagyban támaszkodik a 20. század első harmadának illemirodalmi hagyományára. Az összehasonlító elemzés

¹ ELIAS, Norbert, *A civilizáció folyamata I-II. – Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*, ford. BERÉNYI Gábor (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987), 29–30.

során feltárt különbségek olyan társadalmi változások eredményei, melyek a létező szocializmus ideológiájához a modernizáció áttételével kapcsolódnak.² Így azok inkább a modernségbe vetett optimizmus eredményei, mintsem a korábban lezajlott nyugat-európai modernizációtól lényegileg különböző vívmány. Más esetekben pedig a korábbi illemszabályok átvétele jellemző a '60-as évek általam vizsgált kiadványaira. Kutatásom lényeges tétje, hogy a Kádár-korszak normakommunikációjának megismerése által árnyalja a korszakról és annak gondolkodásmódjáról kialakított általános képet, ezzel segítve annak megértését.

Módszertan és kérdésfelvetés

Az illemkönyvek száma nem nőtt az 1949 és 1956 közötti időszakban. Ennek okán a '60-as évek a létező szocializmus illemi-rodalmának kezdeteként is tekinthető. A Szovjetunióban születnek olyan kommunista erkölcsre vonatkozó írások, amelyek az '50-es években Magyarországon is megjelentek, de ezek általánosabb erkölcsi normákat határoztak meg. A modern illemkönyvek megszületéséről – melyek a helyes viselkedést nemcsak alapelvek mentén, hanem konkrét, szituációkra vonatkozó szabályok alapján írják le – Fábri Anna irodalmár és művelődéstörténész *A művelt és udvarias ember* című munkájában is ír, azt Adolf Freiherr von Knigge nevéhez kötve. Ehhez a csoporthoz tartoznak az általam vizsgált munkák is.

Dolgozatomban három, a '60-as években kiadott magyar nyelvű illemkönyvvvel (*Hogyan viselkedjünk?*, *Vidám illemtan*, *Tudni illik, hogy mi illik*) foglalkozom. Ezeket a 20. század első felének illemi-rodalmi hagyományához viszonyítva helyezem el, Fábri Anna *A művelt és udvarias ember* című munkája segítségével. E kötetében Fábri az 1798 és 1935 között kiadott legkiemelkedőbb

² Lásd: TAMÁS Gáspár Miklós, „Antitézis”, ford. SÍPOS Balázs (Budapest: Kalligram Kiadó, 2024)

illemkönyveket dolgozza fel. Fábri az illemszabályok hat témakörét külön fejezetekre osztja, melyek néhány oldalas bevezetője rálátást ad arra, hogy milyen eszmeáramlatok és társadalmi változások hatottak a viselkedéssel kapcsolatos tanácsok alakulására. Ezt követően időrendi sorrendbe helyezve idézetek következnek a kisebb részfejezetek kapcsán a vizsgált munkákból. Fábri írása tanulmányom szempontjából amiatt releváns, hogy általa összevethető a kötetben elemzett, 1910 és 1935 között íródott illemkönyvekben képviselt illetan az általam elemzett, '60-as években íródott illetani normákkal. Célom ezzel annak értelmezése, hogy a '60-as évektől kezdődően az illemirodalom – mint alapvetően polgári műfaj – miért született újra a létező szocializmusban. Ez alapvetően arra világíthat rá, hogy az illemkönyv-írás ideológiai indíttatása miként változott – ha egyáltalán változott – ebben az időszakban, továbbá arra is, hogy mi volt a funkciója ezeknek a kiadványoknak a létező szocializmusban. A két korszak illemkönyveinek összehasonlítása mellett a társadalomtörténeti kontextust is igyekszem figyelembe venni: például a kor egyik jelentős változása, hogy a társadalom nagy százalékának bér munkássá válásával (a kollektivizálás befejeződése révén) megjelenik a szabadidő modern tapasztalata. A kádári konszolidáció – az '50-es évekhez képest – a magánélet egyfajta felszabadulását eredményezte a '60-as évek elejétől. Ezek a változások újfajta viselkedési normákat eredményeztek, nagyrészt a szabadidő eltöltésének új módjait hozták magukkal, melyekről a későbbiekben részletebben is szó lesz.

Amikor különböző hagyományokra hivatkozom, azt Fábri munkája alapján teszem, annak érdekében, hogy követhetőbbek legyenek az elemzés során használt szempontok, itt igyekszem egy áttekintést adni ezekről. Adolf Freiherr von Knigge 18. század végi munkájára sok illemkönyvszerző támaszkodik, annak ellenére, hogy nem kifejezetten illemkönyvet ír. Fábri Knigge hatásként értelmezi a 19. századi illemkönyvek átalakulását, melyek már nem általános alapelveket megfogalmazó maximagyűjtemények, hanem a különböző színterek (család, társaság, közterek)

viselkedési normáit élesen elválasztó egyes szituációkra vonatkozó szabálygyűjtemények.³ Az öltözködés kapcsán a 20. század illemkönyveiben jelenik meg a házi ruha kiemelt szerepe, amely kifejezetten az otthoni vendégfogadásra alkalmas, de ennek előzménye már a 19. századi munkákban is megjelenik. A tisztálkodás normái a látható testfelületeket szabályozzák, azok ápolatlan tartása fontos. A fizikai test (séta, állás, ülés stb.) illemtana ellentmondásos képet fest, hiszen természetességet vár, de azt meghatározott formák követése mellett.⁴ Fokozottan megjelentek a magánélet különböző aspektusai a 19. századi illemkönyvekben, így a célközönséggé váltak a nők és női feladattá vált az illemre való odafigyelés. Egyúttal a magánélet illem általi szabályozottságát az úriemberré válás egyetlen útjaként tüntették fel ezek a munkák, így annak fogalma is elkezd átalakulni, ezáltal az erre a „címre” eséllyel törekvők köre is kibővült. Elemzésem során a 19. és főleg 20. századi illemirodalmi hagyomány ezen jegyeire figyeltem.

I. Magyar munkásmozgalom és polgári kultúra

Norbert Elias meglátása szerint az illemkönyvek funkciója a kezdetektől fogva az, hogy a feltörekvő néprétegeket általa felzárkóztassák a társadalom elitjéhez. Természetesen ez a rendi társadalmakban nem azt jelentette, hogy a jobbágyokat akarták volna ilyen módon felemelni: ezek a kiadványok, maximagyűjtemények a vidéki nemesség számára íródtak, hogy az udvarba érkezve ismerjék, milyen elvárásoknak kell megfelelniük.⁵ A célközönség változott a polgári átalakulással. Ekkor már jómódú polgárok is sikerrel alávethették magukat az elit szabályainak

³ FÁBRI Anna, *A művelt és udvarias ember – A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798–1935)* (Budapest: Mágus Kiadó, 2001), 10–11.

⁴ Uo., 51.

⁵ ELIAS, *A civilizáció folyamata I–II...*, 227.

a jobb pozíciók reményében. Ezt a változást Magyarországon a 19. század közepén felvirágzó illemirodalom is jól alátámasztja.⁶ Ekkor nyugati mintára támaszkodva, gyakran fordítások formájában születtek a műfaj szövegei. A korábbi időszakhoz képest az egyházi személyek háttérbe szorulnak, és helyüket a szerzői székben főleg tanárok és újságírók veszik át. E tendencia a 20. században tovább folytatódik. A Kádár-korszakban kiadott illemkönyvek sem térnek el lényegesen a felemás polgári átalakulás során írt kiadványoktól, mivel a célközönség tágítása folyamatos volt a 20. század első harmadában is. A munkások életét is témaként felvető '60-as évekbeli illemirodalom – meglátásom szerint – valójában a polgári társadalom terméke is lehetett volna, hiszen jogilag nincs eltérés a munkás és a polgár között. Ebben az esetben joggal merül fel a kérdés: mi a helyzet a Kádár-korszakban írt illemkönyvekkel? Két irányból érdemes megközelíteni ezt a problémát.

Szolláth Dávid, irodalomtörténész *A kommunista aszketizmus esztétikája* című könyvében – egyebek mellett – a '20-as évek illegalításban szerveződött munkásmozgalmának kulturális programjait vizsgálja.⁷ Amiatt nevezi a kor meghatározó esztétikáját aszketikusnak, mert meglátása szerint ezek a körök elismerték a polgári esztétikát magasabb rendűnek, de azt megtagadva, ideológiai üzenetüknek új, adekvátabb esztétikát kerestek.⁸ Ez Szolláth alapján gyakran a leegyszerűsített polgári esztétikát jelentette ott, ahol a szociáldemokrata párt erősebb befolyással rendelkezett.⁹ Ebből következhet, hogy a hatalomra kerülés után, immár kisa-játíthatóvá vált számukra a polgári kultúra. Ez mutatkozik meg a viselkedési szabályokban is – ugyan a szerzők törekedtek az illemirodalom polgári gyökereire vonatkozó reflexióra, az kevéssé volt sikeres. Az illemszabályok vagyoni helyzetre való

⁶ FÁBRI, *A művelt és udvarias ember...*, 11.

⁷ SZOLLÁTH Dávid, *A kommunista aszketizmus esztétikája* (Budapest: Balassi Kiadó, 2011), 195.

⁸ Uo., 70.

⁹ Uo., 195.

érzékenysége már az 1923-as, *Az úriember – A jó társaság szabályai* című könyvben megjelenik, és az *úriember* fogalmának a változása 1935-ben, *A Művelt, udvarias úr – Művelt és udvarias ember a 20. században* című kiadványban is megfigyelhető. Ehhez képest a három általam vizsgált illemkönyv – amelyek ezen kérdésekre már a bevezetőjükben kitértek – csak folytatták az illemirodalmi hagyományt, amit viszont újításként tüntetnek fel, ezért ezen írói gesztusokat nem minősítem érdemi reflexiónak.

Tamás Gáspár Miklós, filozófus az *Egyszerű és nagyszerű kapitalizmus* című írásában arra hívja fel a figyelmet, hogy a keleti blokk országaiban lezajló modernizáció során végső soron a polgári forradalom vívmányainak megvalósítása ment végbe és tulajdonképpen a létező szocializmus egy olyan polgárság nélküli kapitalista társadalom volt, amelyben a tőkét az állam képviselte.¹⁰ A nemesség immár teljesen elvesztette pozícióit, az egyház kellőképpen meggyengült, és csak ezek után számolódott fel teljesen az a rendies társadalom, amelynek 20. századi továbbéléséről Erdei Ferenc, szociológus is írt.¹¹ Ugyanakkor ezek mellett az érdekvédelmi szakszervezetek felszámolásával és a munkáspénztárak állami kézbe vételével a munkások politikai befolyása is jelentősen csökkent. Az állampárt ezekkel a lépésekkel nem számolt le az osztálytársadalommal, sőt ő maga hozta létre, Magyarországon is megteremtve ezzel a modern munkásosztályt. Ennek a történelmi fejleménynek illemkönyvekre gyakorolt hatása nem meglepő. Ahogy fentebb említettem, az illemkönyvek egyre szélesítették célközönségüket a 20. század első harmadában is; hogy ebbe a munkásság is beletartozzon, szükség volt arra, hogy a társadalom jelentős része munkássá váljon.

¹⁰ TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS, „Antitézis”, ford. SIPOS BALÁZS, TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS, *Egyszerű és nagyszerű kapitalizmus*, 71–113 (Budapest: Kalligram Kiadó, 2024), 71.

¹¹ ERDEI FERENC, „A magyar társadalom a két háború között (I)”, *Valóság* 12, 4. sz. (1976): 23–53.

Ez a két megközelítés magyarázhatja azt, hogy miért éledt újra az alapvetően polgári műfaj a '60-as évek elején, szinte egy időben azzal, hogy a pártkongresszus deklarálta: „leraktuk a szocializmus alapjait”. A magyar munkásmozgalom nem harcol tovább se a rendies társadalom, se a polgárság ellen, hiszen előbbi megszűnt, utóbbi pedig – a nyugati államokhoz képest – egyébként is szerényen volt jelen Magyarországon. A munkásmozgalmi körök számára az az életmód, amely korábban a polgársághoz kötődött, most már kisajátíthatóvá vált, mivel a rendies társadalom megszűnt a polgárság pedig már teljesen háttérbeszorult. Az állampárt csak abban lelhetette meg legitimációját, ha a munkásság által is magas presztízsűnek elismert életszínvonalat próbált meg biztosítani. Ezt a képet társadalmi szinten tovább árnyalja a szélesebb és részletesebb társadalomtörténeti kontextus és a szerzők társadalmi pozíciója.

II. Szerzők és kiadók

A kiadványok értelmezéséhez érdemes foglalkozni azzal, hogy milyen társadalmi pozícióban voltak az elemzett kötetek szerzői. Fentebb említettem, hogy az egyházi személyeket már a 19. században elkezdték felváltani a világi szerzők, erre néhány 20. századi példa is hozható, amelyek az összehasonlítás alapját adják.

Érdemes szemügyre venni a Fábri által feldolgozott illemkönyvek szerzőit. Az 1909-ben kiadott *Társas élet* szerzője íróként tevékenykedett Gömbösné Galamb Margit. Veszprémben élt ugyan, de elbeszéléseit és cikkeit fővárosi és országos lapok közölték. Több könyve jelent meg, regényei felnőtteknek és fiatal lányoknak szóltak. Már 1906-ban megjelent egy középosztálybeli nőknek szóló életvezetési és magatartási tanácsadó könyve.¹² Szabó István Andor az 1923-ban kiadott *Az úriember – A jó társaság szabályai* szerzője, német-magyar szakos tanári végzettséggel a '40-es

¹² FÁBRI, *A művelt és udvarias ember...*, 36.

években a budapesti Toldy Ferenc Főreál-Gimnázium igazgatójaként dolgozott.¹³ A következő munka az *Új idők* irodalmi hetilapban jelent meg 1930-ban, *Az új idők illemködexe* címen, melyhez egy 1929-es német illemkönyvet használtak fel a lap munkatársai. Olvasóközönsége elsősorban a vidéki értelmiség volt. Szerkesztője Ruzitska Mária újságíróként az *Új idők* Szerkesztői Üzenetek rovatvezető pozíciójában dolgozott.¹⁴ Csánk Endre az 1935-ös *Művelt, udvarias úr – Művelt és udvarias ember a XX. században* szerzője újságíróként a *Pest* munkatársa volt. Munkája a Pesti Napló-könyvek gondozásában jelent meg.¹⁵ Azt láthatjuk, hogy a szerzők tanárok és újságírók voltak és ez meghatározza azt is, hogy milyen viselkedési normákat tartanak kívánatosnak. Az összehasonlítás érdekében nézzük meg a '60-as évek szerzőit is.

Az általam vizsgált illemtanok szerzői is hasonló háttérrel bírtak. Az 1966-ban megjelent *Tudni illik, hogy mi illik* szerzője, Fejér István 1911-ben született Kassán, később Prágában tanult a Műszaki Főiskolán. 1940-ben költözött Magyarországra, ahol letartóztatták munkásmozgalmi tevékenysége miatt. 1945 és 1948 között a Munkás Kultúrszövetség egyik vezetője volt. Főleg kabarékat írt.¹⁶ Ez az általam vizsgált kötet szövegének anekdotikus stílusán is érezhető. 1964-től a *Tudni illik, hogy mi illik* című televíziós sorozat epizódjainak írója volt, 1966-ban adták ki az azonos címen írt illemkönyvét, amely 1976-ban az általános iskolai oktatásban segédanyagként is megjelent.¹⁷ Fedor Ágnes, az 1965-ben kiadott *Vidám illemtan* szerzője 1909-ben született Orosházán, Fischer Eszter Terézia néven. 1928-ban szerzett francia nyelvtanító oklevelet. 1934-ben a *Pesti Napló* munkatársa, de 1939-ben a zsidótörvények miatt abba kellett hagynia az újságírást.

¹³ FÁBRI, *A művelt és udvarias ember...*, 39.

¹⁴ Uo., 43.

¹⁵ Uo., 45.

¹⁶ KENYERES Ágnes, *Magyar Életrajzi Lexikon – harmadik, kiegészítő kötet* (Budapest: Akadémia Kiadó, 1981), 197.

¹⁷ FARKAS Katalin, „»Illemtan« általános iskolában”, *Módszertani közlemények – Az általános iskolai tanítók és tanárok számára* 16, 1. sz. (1976): 54–59.

1945-ben összeházasodott Wesselényi Miklóssal (a jelentős 19. századi politikus Wesselényinek dédunokája és a párizsi magyar nagykövetség sajtóattaséja) és vele tartott Franciaországba a magyar békeszerződés előkészítése okán. Innen tudósított az eseményekről, írásai a *Haladás* című lapban jelentek meg. 1949 és 1953 között férje bárói rangja miatt nehezen talált munkát. 1945-ben a *Nők Lapjánál* kezdett dolgozni.¹⁸ Itt ismerkedett meg Kovács Judittal és Osvát Katalinnal, a lap alapítóival. Kováccsal több közös munkájuk is volt, például 1962-ben, a *Menekülés a börtönbe* című televíziós játékuk Eurovíziós nagydíjat nyert.¹⁹ 1958-ban hármuk közös munkájával született meg a *Vidám illemtan*, amelynek második, általam is felhasznált kiadása 1965-ben jelent meg. Burget Lajos a *Hogyan viselkedjünk* szerzője (1962) 1956-ban végzett bölcsészettudományi karon. 1952 és 1962 között népművelési csoportvezető volt Biharkeresztesen, valamint Debrecenben lapkorrektorként dolgozott. A későbbiekben újságíróként tevékenykedett. Kovácsvölgyi Sándorral együtt írták a *Hogyan viselkedjünk?* című illemlkönyvet.

Ahogy láthatjuk a két vizsgált korszakban az illemlkönyvszerzők hasonló háttérből kerültek ki. Ahhoz, hogy megértsük mit jelent a Kádár-korszakban újságírónak lenni érdemes az ezzel kapcsolatos politikai elvárásokat és anyagi juttatásokat is szemügyre venni, hiszen ezek indirekt módon meghatározták a szerzők viselkedési normákra vonatkozó elképzeléseit. Kalmár Melinda, történész részletesen ír az *Ennivaló és hozomány* című munkájában a kádári sajtópolitikáról. Az 1954-ben megszervezett Tájékoztatási Hivatal létrehozott egy ellenzéki nyilvánosságot, amely aztán a Magyar Újságírók Országos Szövetségét is átszervezte. 1956-ban betiltották az összes újságot, és csak erős ellenőrzés alatt indulhattak újra a lapok. Az ideológiaterjesztés új platformja a sajtó lett (az irodalom pedig háttérbe szorult), de irányítását újragondolták annak érdekében, hogy a szakmai szempontból igényes újságírás

¹⁸ Kovács Judit, „Fedor Ágnes halálára”, *Magyar Nemzet* 53, 302. sz. (1990): 3.

¹⁹ BOROS István, „Kovács Judit halálára”, *Népszava* 131, 5. sz. (2003): 3.

ne váljon a cenzúra áldozatává. Ennek érdekében a szerkesztőkre hárult a felelősség, hogy az újságukban megjelenő cikkek ne ütközzenek a kommunista párt irányvonalával. Az újságírók felé támasztott képzettségi elvárást növelték, emellett pedig béremelésekkel és egyéb kulturális juttatásokkal komolyabb egzisztenciát biztosítottak számukra.²⁰ Így sikerült megnyerni a sajtót az új céloknak, az újságírók életszínvonalának emelkedése mellett. Annak a léttapasztalatnak, amelybe az újságírók kerültek, megvoltak a maga viselkedési mintái, melyet a polgári illemkönyvekben a 20. század első harmadán rögzítettek az akkori szerzők. Ezeket a '60-as években írt illemlírodalmakban is felfedezhetjük.

A szerzők mellett a kiadói rendszert is érdemes figyelembe venni, mivel a Kádár-korszakban jól körülhatárolt témakörök mentén szerveződtek az egyes kiadók és ez segíthet a célközönség meghatározásában is. Az 1958-as kiadói tervek a korábban megbomlott centralizáció visszaállításáról szóltak, ennek érdekében a kiadók profil alapú munkáját is felélesztették.²¹ Ez azt jelentette, hogy az egyes kiadók megadott témakörök vagy korcsoportok szerint jelentettek meg könyveket. A Móra Könyvkiadónak, amely az általam vizsgált munkákból kettőt is közölt, az ifjúsági irodalom forgalmazása volt a feladata. A kádárista kiadói politika nagy hangsúlyt fektetett az ismeretterjesztő és nevelő könyvekre,²² mely csoportba az illemkönyvek is beletartoztak. Ennek okán nem meglepő, hogy többször is kiadták ezeket a könyveket.

III. Knigge és a '60-as évek illemlírodalma

Az európai polgári átalakulás küszöbén megváltozik az illemkönyvek gondolkodása a helyes viselkedésről és arról, hogyan

²⁰ KALMÁR Melinda, *Ennivaló és hozomány – A kora kádárizmus ideológiája* (Budapest: Magvető Kiadó, 1998), 70–73.

²¹ Uo., 126.

²² Uo., 129.

érdemes azt szabályokba foglalni. De ez a típusú gondolkodás a célszerű megnyilatkozásokról változott-e a létező szocializmus alatt a '60-as évek illemlönyveiben? Adolf Freiherr von Knigge *Über den Umgang mit Menschen* [Az emberekkel való bánásmódról] című munkája a 18. század végén új formát adott az illemlromdalomnak. Bár maga Knigge nem illemlszabályokkal foglalkozott, mégis sokan így tartják számon. A valláserkölcsl kérdésl hátterbe szorultak a műfajban, a maximagyűjtemények átalakultak és ebben a milióban írta meg elemző munkáját Knigge. A társadalom – Knigge értelmezésében – számtalan, egymástól elkülönülő személyközi és csoportviszonylatból tevődik össze és a benne élő ember boldogulása az e viszonylatokban való helyes viselkedéstől függ. Ennek megválasztása csak úgy lehetséges, ha az egyén felismeri, hogy egyes szituációkban nem teljes lényével vesz részt, hanem a sajátos helyzetnek megfelelő rendi, szakmai, családi, nemi és életkori viselkedési sémáknak kell megnyilvánulniuk. Knigge társadalom- és viselkedésllemző munkáját a későbbi illemlönyvírók nem folytatták, de illemlszabályaik érvényességi terét látszólag az ő nyomán határolták el olyan határozottan egymástól, mint például a *családot*, *társaságot*, valamint *köztereket*.²³ A témával foglalkozó kiadványok Knigge munkáját követően a társaság és az egyén abban betöltött pozíciója szerint határozták meg az illendő viselkedést. Ez a gondolkodás a helyes viselkedésl megválasztásáról '60-as években is tovább élt.

Burget Lajos a *Hogyan viselkedjünk?* című munkáját négy nagy fejezetre osztotta, amelyek közül az első a „Helyes viselkedésl általános szabályai”. Itt a szerző a terítésre, levelezésre, a hivatali ügyintézésre tért ki, melyeket valóban általános szabályok határoztak meg, viszont az ismerkedésnél megjelenteek nemi, életkori és szakmai szempontú kérdésl is. A második nagy fejezetnek Burget a „Művelődő, szórakozó fiatalok” címet adta, melyben már az is látszik, hogy milyen korosztálynak szólt, illetve a különböző közösségi terek illendő használatát fejtette ki.

²³ FÁBRI, *A művelt és udvarias ember...*, 10–11.

A családi eseményeket tárgyaló harmadik fejezet is illeszkedik abba a társas érintkezést sémákba rendező elgondolásba, amely Knigge könyvéhez köthető. „A fiatalok és a közösség” című fejezet a családi, az iskolai, a munkahelyi érintkezést egyaránt érinti, továbbá kitér a politikai életre is. A lakásnak mint a családi élet színterének ízléses berendezésére is javaslatot tesz.

Kovács, Fedor és Osváth *Vidám illemtan* című munkája az első két fejezetben főleg olyan általános szabályokkal foglalkozik, mint az öltözködés, a tisztálkodás, a lakás berendezése és tisztán tartása. Ez utóbbi kapcsán írnak a családon belüli illem bizonyos elemeiről (például: házimunka megosztása, közös étkezés), illetve a bemutatkozásról és a köszönésről. E helyeken jelennek meg azok a sematikus szempontok, amelyek alapján meghatározzák kinek kellett előre köszönni (nem, rang, életkor szerint), de alapvetésnek már azt fogadja el, hogy köszönjön előre az, „aki előbb vette észre a másikat”.²⁴ Ez a megállapítás valójában nem bontotta le a helyes viselkedés megválasztásának sematikus voltát, csak a sémát egyszerűsítette. A „Közlés illemtana” című fejezetben a sémák feloldódnak és egyetemes, az egyedi szituációkat zárójelbe tevő illemszabályok fogalmazódnak meg. A tizenkét leckéből álló könyv csupán három fejezetében jól kimutatható a freiherrri hagyomány továbbélése, ezek a „Viselkedés a munkahelyen”, illetve a két „Az úgynevezett magánélet” című fejezetek. A többi általános tiltásokat és tanácsokat fogalmaz meg. Nagyon lazán érvényesül a *Vidám illemtan*ban az a szemlélet, hogy az emberek a társas érintkezésben és a különböző szituációkban az azoknak megfelelő minőségükben vesznek részt, és inkább sugall egy egyékes viselkedési módot.

Fejér István *Tudni illik, hogy mi illik* című munkája sincs tematikusan felosztva nagy egységekre, de fejezeteit hasonló módon lehet csoportosítani, mint a *Hogyan viselkedjünk?* témát. Ez egyértelművé teszi, hogy illeszkedik a Kniggehez köthető

²⁴ KOVÁCS Judit, FEDOR Ágnes és OSVÁTH Katalin, *Vidám illemtan* (Budapest: Móra Kiadó, 1965), 75.

hagyományba. A színterek elkülönülnek: ez látszik például az „Illemtan a házon belül”, a „Színház, mozi, hangverseny”, „Bálban, táncos helyen”, „A munkahely ne legyen otthon” című fejezetekben. A közösségek funkcióik szerint vannak felosztva a „Vendégségben”, „A vendéglátás illemtana”, „A tv-nézés”, „Fiúk és lányok” és a „A társalgás illemtana” fejezetekben. A „Vendégségben” és „A vendéglátás illemtana” szorosan összefügg, de a két szereplőre (vendéglátóra és vendégre) vonatkozó elvárt viselkedési sémákat szétbontja. Ez igazán szembeötlő módon kapcsolódik Knigge munkájához. Megjelennek általános érvényű illem-szabályok is: ilyenek például a tisztálkodásra vagy öltözködésre vonatkozók. A *Vidám illemtan*hoz hasonlóan itt is megjelenik a munkahely mint szabályozott tér egy külön fejezetben.

A Knigge által indított hagyomány tovább élt a '60-as években. A magyar illemkönyvek strukturális felépítése és társas élet-ről alkotott képe tehát 150 év alatt nem változott. Ez alól némi-képp kivétel a *Vidám illemtan*, bár e mű sem bontotta le teljesen azokat a sémákat, amelyek az életkorhoz és nemhez kötődnek.

IV. Az illemkönyvek bevezetőjének összehasonlítása

A 20. század első harmadában íródott illemkönyvek már elkezdték kiterjeszteni a célközönségüket, és ez folytatódott a Kádár-kor-szakban is. A vagyoni különbségekre mint korlátozó tényezőre való reflexió az illem betartásának tekintetében már az 1923-as *Az úriember – A jó társaság szabályai* című könyvben megje-lent. Bevezetőjében Szabó István Andor mellett érvelt, hogy az illemet az iskolában kellene tanítani, így azok, akiknek szülei el-mulasztották megtanítani, vagy lehetőségük sem volt megtanul-ni a helyes társasági viselkedést, elsajátíthassák azt. Szabó két csoportra osztotta ezeket a szabályokat: amelyek minden művelt emberre érvényesek és amelyek „csak a vagyonosabb társadalom

tagjaira kötelezőek”.²⁵ Az *úriember* fogalmának változása is lezajlott 1935-ben *A Művelt, udvarias úr – Művelt és udvarias ember a XX. században* című kiadványban. A szerző az úriember fogalmának megkopásáról írt. Miután arra hívta fel a figyelmet, hogy úriembernek lenni időnként már gyanús tulajdonság, megkísérelte az igazi úriember fogalmát meghatározni. Ennek leírásához visszanyúlt ahhoz a 19. század előtti hagyományhoz, amely még maximákat fogalmazott meg, és három változatlan pontot emelt ki: „tisztessen élni”, „senkinek nem ártani” és „mindenkinek megadni azt, ami illeti”. Elsősorban a feltűnéssel, az egyéniség túltengésével szemben foglalt állást.²⁶

A három, általam vizsgált illemkönyv már bevezetőikben kitértek ezekre a kérdésekre, de pusztán folytatták a tendenciát, amely a célközönség bővítésére irányult. A ’60-as évek illemkönyvei már a dolgozókra is kiterjesztették hatályukat, és minden fiatalnak szóltak. A *Hogyan viselkedjünk?* előszava tisztázta az illem célját: a társadalmi együttélés megkönnyítése. Az illemet a tapintat és a figyelmesség megnyilvánulásaként határozta meg. Felhívta a figyelmet a folyton változó szabályokra, és külön kiemelte, hogy a forradalmi változások az illemre is kihatnak. Burget úgy fogalmazott, hogy azok a szabályok tűntek el, amelyek „az alárendelt osztályok viselkedését írták elő”.²⁷ Valójában, ami tényleg kiemelten az „alárendelt osztályok” számára szólt és eltűnt, az a megszólítások bonyolult rendszere (Nagyságos, Méltóságos, stb.). Ennek megszűnése pusztán a keleti blokk országaiban tűnt szocialista vívmánynak, hiszen egy érett polgári társadalomban ezek szintén feloldódnak. A *Tudni illik, hogy mi illik* szintén az illem változékonyságára hívta fel a figyelmet. A büntető törvénykönyv paragrafusaival állította párhuzamba az illemet, amely szabályainak megsértését nem a bíróság, hanem

²⁵ FÁBRI, *A művelt és udvarias ember...*, 39.

²⁶ Uo., 46–47.

²⁷ BURGET Lajos és KOVÁCSVÖLGYI Sándor, *Hogyan viselkedjünk?* (Budapest: Móra Ferenc Kiadó, 1962), 6.

a közösség fogja büntetni azzal, hogy kiközösíti az illem ellen vétőket. Ugyanez az analógia már látható *Az új idők illemtörvénye* című 1930-as munkában. Az úriember fogalma itt is megjelenik mint a jó modort szimbolizáló, elérendő cél. Fejér magyarázata szerint nem a származáson múlik, hogy valaki úriember-e, de ahogy az az előbbi példa nyomán is jól látható, valójában ez a fogalom már jóval korábban elindult a jelentésváltozás útján.

A fenti összevetés arra világít rá, hogy bár a vizsgált '60-as évekbeli illemtörvények már bevezetőikben próbálják magukat elhatárolni a korábbi illemtörvényi gyakorlatoktól, lényeges különbség sem bevezetőikben, sem tartalmukban nem fedezhető fel.

V. Házasság és család

A Rákosi-korszak erőltetett dolgozó nőideálja már a '60-as évektől enyhülni kezdett. „Az ideális nő – *továbbra is* – helytállt a munkahelyén, háztartást vezetett, nevelte a gyermekeket, gondoskodott a férjéről, óvta az otthon nyugalma és tartózkodott a szocialista erkölccsel összeegyeztethetetlen, »léha kalandoktól«.”²⁸ De már a Rákosi-korszak traktoros leányai nem példaképként, hanem „az emancipáció áldozataiként” jelentek meg, Kovácsné Magyarai Hajnalka, társadalomkutató megállapítása szerint. Illetve rehabilitálták a háziasszony létét és a gyermekgondozási segély nyomán több fiatal anya is otthon maradhatott, megszabadulva ez által az addig fennálló sokszoros többletmunka terhei alól.²⁹

A férj és feleség egyenlőségen alapuló kapcsolatának eszménye már a 20. század első harmadában íródott illemtörvényekben is megjelent, a női munkavállalás elterjedtével pedig falun is megváltoztak a házasságon belüli hatalmi viszonyok a nők egyre

²⁸ KOVÁCSNÉ MAGYARAI Hajnalka, *Ideálok – szerepek – trendek Nőképek változásai a Kádár-korban*, Real MTAK, Hozzáférés: 2025.06.14. https://real.mtak.hu/119126/1/147_160_Kov%C3%A1csn%C3%A9.pdf

²⁹ Uo.

hatékonyabban tudták képviselni érdekeiket az egész családot befolyásoló döntésekben és a pénzügyekbe is beleszólást nyertek.³⁰ Ezek a gyorsan változó viszonyok ugyanakkor ellenállásba ütköztek, ami a házastársak közötti viselkedési normák megkettőződéséhez vezetett.³¹ Társaságban a nők megőrizték a társadalmilag elvárt engedelmes és türelmes magatartást, de otthon – a változó gazdasági körülmények miatt – már kifejezték egyéni érdekeiket.³²

A megkettőződött magatartást a vizsgált illemkönyvek sem oldották fel. Az általam feldolgozott, '60-as években írt illemkönyvek illeszkednek abba a 19. századi elképzelésbe, miszerint a nő felel az otthon falai közt uralkodó hangulatért és tisztaságért.³³ A *Vidám illemtan* a következő szavakat ajánlotta a nőknek, hogy férjeiket borotválkozásra bírják: „Drágám, kelj fel már. Hidd el, nem sajnálom tőled ezt a néhány perc pihenést, de meglátod, megint nem érsz rá borotválkozni [...]”.³⁴ A *Tudni illik, hogy mi illik* szintén a tisztálkodással kapcsolatban jegyezte meg, hogy férfiaknak szól, de nőknek is érdemes olvasni, akik általában hivatottak erre „nevelni” a fiaikat és férjeiket.

A házasság kapcsán *Az úriember* így fogalmaz: „Művelt ember házasságában nincs szó alárendeltségi viszonyról.”³⁵ A *Hogyan viselkedjünk?*-ben arról írt Burget, hogy a férjnek nemcsak a nehezebb fizikai munkák elvégzése a feladata, hanem mindenféle házimunkában segítenie kell, főleg, ha felesége is dolgozik. Fedor Ágnes a *Vidám illemtan*-ban is hasonló normát fogalmazott meg a házimunka megosztásával kapcsolatban.

Látható, hogy a létező szocializmus illemtana nem próbált meg valamilyen forradalmi újítást bevezetni a férfi-nő kapcsolatok terén, a polgárság által is beteljesített feminista vívmányokat

³⁰ PALÁDI-KOVÁCS Attila, *Magyar néprajz nyolc kötetben. VIII. kötet* (Budapest: Akadémia Kiadó, 2000), 995.

³¹ Uo., 996.

³² Uo., 996.

³³ BURGET és KOVÁCSVÖLGYI, *Hogyan viselkedjünk?*, 94.

³⁴ KOVÁCS, FEDOR és OSVÁT, *Vidám illemtan*, 19.

³⁵ FÁBRI, *A művelt és udvarias ember...*, 96.

viszont továbbörökítette. A gyereknevelésre vonatkozó tanácsok is nagyon hasonlóak a két korszakban. A leghangsúlyosabb szempont a szülők részéről „a jó példamutatás”. A gyerekek felnőttek társaságában való jelenlétét a ’60-as években éppen úgy korlátozták, mint a 20. század első harmadában.

VI. A külső megjelenésről

A ruha évszázadokig jelezte viselője rangját Európában, ez a polgári életforma elterjedésével sem változott meg. Ennek az öltözet általi kategorizálásnak a 20. század funkcionális divatja és a konfekció megjelenése vetett véget azzal, hogy a társadalmi csoportok között fennálló éles öltözködési különbségeket elkezdte fellazítani.³⁶ A külső megjelenéssel a Fábri által feldolgozott illemkönyvek és az általam vizsgáltak egyaránt foglalkoztak. A témakörhöz tartoztak az öltözködés, a testtartás és a tisztálkodás kérdései is. Valuch Tibor, történész az öltözködés 20. század második felében lezajló változásait öt periódusra osztja. A kutatásom szempontjából releváns, harmadik szakasz 1956 és 1957 fordulójától a ’60-as évek végéig tart. A divatkövető magatartásforma újra elterjedően volt, szemben az 50-es évek elején fellépő, hiány szülte puritanizmussal. A divathoz és a ruházkodáshoz kapcsolódó intézményrendszer kiszélesedett és csökkent azok száma, akiknek ruházati ellátottsága hiányos volt. Fontos változás ebben a periódusban, hogy a magyar falvakban ekkor zajlik le az úgynevezett „kivetkőzés” – ez a hagyományos paraszti viselet elhagyását jelentette.³⁷ A tisztálkodás feltételei a hatvanas évek közepéig a (paraszti és a) munkáslakásokban csak korlátozottan

³⁶ FÁBRI, *A művelt és udvarias ember...*, 51.

³⁷ VALUCH Tibor, *Magyar hétköznapiak – Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2013), 222–223.

voltak adottak.³⁸ Fürdőszoba helyett egy lavór víz és egy szappan jelentette a mosakodás általánosan elterjedt eszközeit.

Az 1935-ben kiadott, *Az Új idők illemkódexe* részletesen leírta azokat a mozdulatokat és gesztusokat, amelyeket az olvasóközségnek el kellett kerülnie. Egy ehhez hasonló – szinte azonos – tiltólista található meg a *Vidám illemtan* „Emberek és szokások” fejezetében. A tiltások itt különböző testrészekre vannak felosztva az alapján, hogy mely mozdulatokat nem hajtja végre egy „jól nevelt ember”. Itt az arcvonásokra is kitért a szerző, amelyre a 20. század eleji illemkönyvek nem – azonban a 19. századi munkák szintén írtak az arcizmok megzabolázásáról. A *Hogyan viselkedjünk?* a testtartásról általánosságban a természetességet hangsúlyozta, ugyanakkor itt is megfogalmazódtak azok a tipikus tiltások, amelyek a mai napig is jelen vannak (például „A ne ülünk görnyedve!”). A viselkedés természetességének toposza a 18. században kezdődött el, a keresetlenség jellemzően ezt jelentette, nemcsak a társalgásban, hanem a testtartásban is.³⁹

A tisztaságról *Az úriemberben* a szerzők így fogalmaztak: „Ideális állapot lenne, ha hivatalos, vagy üzleti teendői, sportgyakorlatai után mindenki naponta megfürödhetne! Ma sajnos, Magyarországon a legújabb kimutatások szerint ötszáz személyre jut egy fürdőszoba.”⁴⁰ Ez az anyagi szempont a ’60-as években a *Vidám illemtanban* is előkerül, ahol Fedor és szerzőtársai részletes tanácsot adtak az olyan lakásokban élők számára, akik nem rendelkeznek fürdőszobával. Fejér István viszont azt írta: „Ápoltnak lenni nem luxus. Víz és szappan mindenütt akad. Víz és szappan elegendő ahhoz, hogy bárkit megszabadítson a legvisszataszítóbbtól, az ápolatlan emberi test szagától.”⁴¹ Látható, hogy a ’60-as években hangsúlyosabban előkerültek a tisztálkodás anyagi feltételei, de olyan éles kritika az általános lakhatási körülményekkel

³⁸ VALUCH, *Magyar hétköznapiak...*, 205.

³⁹ FÁBRI, *A művelt és udvarias ember...*, 52.

⁴⁰ Uo., 85.

⁴¹ FEJÉR István, *Tudni illik, hogy mi illik* (Budapest: Minerva Kiadó, 1966), 192.

kapcsolatban már nem fogalmazódott meg, mint 1923-ban. Fedor Ágnes a *Vidám illemtanban*, mielőtt megfogalmazta „a társbérlet tízparancsolatát”, adottságként írt a lakhatás ezen típusáról mint valami olyasmiről, amelyből a legtöbbet kell kihozni.

Az öltözködés tekintetében Fedor Ágnes és szerzőtársai részletes tanácsot adtak az olcsó és változatos ruházkodást illetően. Fedor munkásságától az ilyen jellegű tanácsadás egyébként sem állt távol, hiszen 1947-ben a *Nincs mit felvennem* című könyvében kifejezetten ezzel a témával foglalkozott. A *Tudni illik, hogy mi illik* egy anekdotát közölt a konfekcióruhák rossz szabását kritizálva. A selejtes minőségű, tömeggyártott ruhadarabok kritikája már 1952-ben, az *Állami áruház* (Gertler Viktor) című filmben is megjelent főként komikus elemként – ahogy Fejér is csak anekdotákban írt róla.

Az illemkönyvek általában óva intenek a divat „túlkapásaitól” – a Fábri által vizsgált illemkönyvek éppúgy, mint a ’60-as évek kiadványai –, de a ’60-as években megjelent kötetek nemcsak arról írtak, hogy az olvasó nevetségesen nézhet ki az eltúlzott divathajhászás miatt, hanem annak anyagi vonzatát is kiemelték. Ahhoz adtak tanácsot ezek a munkák, hogy a ruhatárát hogyan töltsse fel az ember a lehető leghatékonyabban. A kulcsszó ezekben a kiadványokban nem a mennyiség, hanem a praktikusság volt. Azt a célt adták meg az olvasóknak, hogy legyen mit felvenniük minden alkalomhoz. Ebben a mozzanatban az illem demokratizálódása mellett az időszakosan még mindig fellépő áruhiányok is felfedezhetők.⁴²

VII. A szabadidő eltöltése

A szabadidő eltöltése fontos téma volt az illemkönyvek számára. Ennek megértéséhez meg kell vizsgálni annak társadalmi kontextusát. A kollektivizálással járó kötött munkaidő okán a szabadidő

⁴² VALUCH, *Magyar hétköznapiak...*, 221.

modern tapasztalata elérte a magyar falut is.⁴³ A keresőmunkára szánt idő a '60-as évektől folyamatosan csökkent, így a szabadon felhasználható idő növekedett, amelynek egy részét a kiegészítő jövedelemszerzésre kezdte felhasználni a lakosság.⁴⁴ Falun az első általános szabadidős elfoglaltság a rádióhallgatás (később a televíziózás) volt. A villanyvilágítással később a barkácsolásra és az esti kézimunkázásra is lehetőség nyílt.⁴⁵ A házépítés és kalákázás szintén része volt a szabadidő eltöltésének a '60-as évek falusi közegeiben. A családi körben töltött idő jelentősége az egész társadalomban növekedett.⁴⁶ Egy 1945-ös felmérés – melyet a budapesti lakosság körében végeztek – a legnépszerűbb kikapcsolódásnak a mozit találta. Ugyanez a felmérés arra jutott, a munkásság további preferencia listája a sport, olvasás és színház, bár megkérdezettek közül sokan semmit nem jelöltek meg.⁴⁷ Az itt elemzett illemkönyveket szemügyre véve látható, hogy azok társasági életre és kultúrafogyasztásra tett javaslatai a városi népeség szabadidős tevékenységeire nagyobb figyelmet szentelnek és a 20. század első harmadának illemszabályait örökítették tovább.

VII. 1. A társas élet változásai

A társasági élet rituáléi (meghívás, bemutatás és illemlátogatások) a rendi viselkedéskultúrából öröklődtek át a polgári illembe.⁴⁸ Ennek továbbélését a vizsgált könyvekben is megfigyelhetjük. A társasági élethez szorosan kapcsolódik a társalgás illemtana, amely az illemkönyvek mindegyikében megjelenik. A Fábri által vizsgált illemkönyvek írtak a látogatásról, amelynek a sajátossága,

⁴³ PALÁDI-KOVÁCS, *Magyar néprajz...*, 989.

⁴⁴ VALUCH Tibor, *Magyarország társadalomtörténete – a XX. század második felében* (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), 282.

⁴⁵ PALÁDI-KOVÁCS, *Magyar néprajz...*, 990–991.

⁴⁶ VALUCH, *Magyarország társadalomtörténete...*, 331.

⁴⁷ Uo., 335.

⁴⁸ FÁBRI, *A művelt és udvarias ember...*, 116.

hogy nem meghívásos alapon történtek. Az *úriember* például a látogatás témakörében arra is kitér, hogy akinek határozott fogadónapja van, azt nem szokás máskor meglátogatni. Az ilyen típusú látogatások szabályozása már nincs meg a '60-as években. Ez nem azt jelenti, hogy a vendéglátás általában nem jelenik meg: a vendéglátás – az általam vizsgált illemkönyvek szerint – a meghívás és időpontra érkezés keretein belül történik. Fejér kitér a hívatlan vendégre, akit nyugodtan el lehet küldeni, ha épp nem ér rá a fogadó fél – ugyanakkor, ha mégis beengedi a vendéget, akkor vendéglátóként nincs többre kötelezve, mint, hogy megkínálja egy csésze feketekávéval.

A társasági illemhez hozzátartozik a megszólítás témaköre is. Az *Új idők illemkódexe* még hosszú listát közölt a megfelelő megszólításokról, ez a tematika a '60-as években is foglalkoztatja az illemkönyvek szerzőit. Ekkor ez már a különböző *társra* végződő megszólítások helyes alkalmazása miatt volt kérdés, mivel (Burget szerint) nem lehetett mindig kellő magabiztossággal használni például az „elvtárs” kifejezést, mert nem lehet tudni, hogy kik vallanak azonos nézeteket. A *Hogyan viselkedjünk?* azt javasolta – hivatkozva az amúgy is kialakulóban lévő gyakorlat használatára –, hogy a társalgók alkalmazzák az „asszonyom”, „kisasszony” és „uram” megszólításokat, ezzel feloldva a bizonytalanságot. Társalgás témakörében Fejér a hangerőre és az udvarias megszólalás egyéb jellemzőire is kitért. Írt a „finomkodó” és a „trágárkodó” végletekről – a kellemes társalgó, leírásában egyik szélsőségbe sem csúszik bele. Figyelmeztetett a szleng kifejezések mellőzésére, mert az „a bűnözők nyelve”. Fejér írt továbbá a nyelvművelés kérdéséről is: a magyar nyelvet és annak ragjait illik megtanulni és jól használni – itt a különböző nyelvjárásokat nem említette kivételnek –, az idegen kifejezések kapcsán, pedig azok mellőzését vagy legalább helyes használatát tanácsolta az olvasónak. A *Hogyan viselkedjünk?*-ben Burget Lajos is írt a szleng és trágárság visszatetsző hatásáról, de arra külön kitért, hogy a tájnyelvet nem lehet hibának felróni. A bókokra és kritikákra mind a három vizsgált könyv reflektál, az idegen szavak

használatával kapcsolatban is óvatosságra intették az olvasót, illetve a témát elsősorban a társaság által meghatározottnak látták, és nem érezték szükségét azok konkretizálásának.

A 19. század folyamán készültek társalgási tanácsadók, ahol különböző szituációkra adtak egy-egy betanulható társalgásszöveget. Hasonló segédanyagok megjelentek az illemkönyvekben is.⁴⁹ Burget Lajos *A Hogyan viselkedjünk?*-ben erre reagálva írta, hogy „[t]ársalgási szövegeket tehát nem könyvből kell megtanulnunk”.⁵⁰ Abban viszont jól illeszkedtek ezek a könyvek a 19. és 20. századi illemirodalmi hagyományba, hogy a kellemes társalgó alapvető vonásai a tájékozott, hallgatni is tudó ember képében határozták meg.

Látható, hogy a '60-as évekre a megszólítás egyszerűsödött. A magánlakásokon történő összejövetelek kultúrája átalakult, a vendéglátás pedig már meghívásos alapon történt. A vizsgált illemkönyvek a megszólalás módjában megegyeztek 20. század eleji elődjeikkel abból a szempontból, hogy a trágárság, a szleng, a túl hangos vagy túl halk beszédet nem minősítették megfelelőnek. Tehát alapvetően követik a polgári normarendszert, de a kor körülményeihez igazítva azt.

VII. 2. A nyilvános terek használata

A nyilvánosság színterei külön szabályozás alá estek mind a 20. század első harmadának, mind a '60-as évek illemkönyveiben. Ilyen színterek például: az utca, a tömegközlekedés eszközei, a könyvtár, a színház, a mozi, a múzeum, a bál stb. Az utcai viselkedés illemtanát a *Hogyan viselkedjünk?* című illemkönyv egyik fejezet elsősorban a tisztaság megőrzésére és a rongálás elkerülésére szűkíti. Egy másik fejezetben már kitért az utcai ismerkedésre, amelyet nem javasolt, de kivételes esetekben elfogadhatónak

⁴⁹ FÁBRI, *A művelt és udvarias ember...*, 117.

⁵⁰ FEJÉR, *Tudni illik...*, 29.

tartotta – ahogy ezt Fejér István is megtette. A *Tudni illik, hogy mi illik* és a *Vidám illemtan* részletezte az utcai viselkedés szabályait. Ez például abban is megnyilvánul, hogy leírást ad arról, séta közben férfiak és nők hogyan haladjanak egymás mellett. Mind ezt a KRESZ szabályainak kiegészítéseként fogalmazódik meg. Az utcán való étkezést egyik kötet sem tartotta kívánatosnak, bár a *Vidám illemtan* az utcán árusított ételekkel kapcsolatban megengedőbb. Szabó István 1923-ban az utcai illem kapcsán a test mozgásának összhangját hangsúlyozta és a „se nem gyors, se nem lassú” tempójú sétát emelte ki irányadó szabályként. Az *Új idők illemkódexe* is kitért a közlekedési szabályok betartására, amelyet elengedhetetlenek tart az illendő viselkedéshez. A nem és életkor szerinti illemnek az együtt közlekedés kapcsán való megfogalmazása a Fábri által feldogozott illemkönyvekre is jellemző. Az utcán ismeretséget kötni a 20. század első harmadában egyáltalán nem volt illendő. Az utcai és közösségi közlekedés illemszabályait a hivatali személyek felügyelték: a *Vidám illemtan* említi, hogy a kalauz felszólíthatja az ülő utast, hogy adja át helyét ha, valakinek nagyobb szüksége lenne rá. Az *úriember* tanácsa: ha egy nőt egy idegen férfi megszólít az utcán, az ne reagáljon; ha az ezután is tolakodna, akkor pedig szóljon rendőrnek. Fedor a fiatalokra külön kitérve írt arról, hogy az utcán a szerelmeseknek nem illik csókolózva kifejezni érzelmeiket.

A kávéházi és vendéglőről az *Új idők illemkódexe* a korhoz képest megengedően úgy nyilatkozott, hogy nő férfikíséret nélkül is látogathatja ezeket a helyeket. A *Hogyan viselkedjünk?* pedig, bár elsősorban a férfi és nő találkozását tárgyalta ezeken a tereken, de természetesnek gondolta, hogy egy nő egyedül is tartózkodhat ilyen helyen: „Magános férfi ne kérjen helyet egyedül levő nő asztalánál.”⁵¹ A randevú utáni fizetéssel kapcsolatban pedig Burget azt írta, hogy ilyesmit a nőnek csak akkor illendő elfogadni, ha viszonzni is tudja azt úgy, hogy egy másik alkalommal majd ő hívja meg a férfit. A Fedor és szerzőtársai nem tértek ki

⁵¹ BURGET és KOVÁCSVÖLGYI, *Hogyan viselkedjünk?*, 120.

arra, hogy a nőknek szabad-e egyedül járni a vendéglátóhelyre, inkább a férfiak kötelezettségeit írták le a nőkkel szemben. Ilyen illemszabályok olvashatók korábbi illemkönyvekben is: „a férfi lesegíti a nő kabátját”, „a férfi keres asztalt”, „a férfi azután ül le, hogy a nő már helyet foglalt”. Ezek változatlanul jelen voltak a ’60-as években. Az illemkönyvek között egyetértés volt abban, hogy a pincérrel fölényeskedni illetlen dolog. A 20. század első harmadának illemkönyvei ugyan kitértek a mértéktartó alkoholfogyasztás kérdésére, de ezt a nyilvánosság tereiben nem hangsúlyozták külön, ellenben az újságolvasás illeme például előkerül. A *Vidám illemtan* az alkohol mértékletes fogyasztását több fejezetben is tárgyalta, köztük a vendéglátóhelyeken is. Annak oka, hogy a ’60-as évek illemkönyvei a vendéglátóhelyek kapcsán már nem említették az újságolvasást, már szélesebb kulturális folyamatok eredménye, amelyek a ’30-as években már elkezdődtek, és a kávéházi kultúra hanyatlását eredményezték.⁵²

A színház, a mozi és a hangversenyek kapcsán nagyon hasonló szabályokat soroltak fel a Fábri által feldolgozott és az általam vizsgált könyvek: ilyenek például „a pontos érkezést”, „a beszélgetés mellőzését”, „az előadás végének a kivárását” előíró szabályok. A mozi illemszabályával nem foglalkoztak a 20. század elején. A ’60-as években a mozit a polgári illemkönyvek színházi illeme szerint szabályozták – azzal a kitételrel, hogy nem volt szükséges ünnepi ruhába öltözni a mozi látogatáshoz.

A ’60-as évek illemkönyveiben a templomi viselkedés illemét – a Fábri által feldolgozottakkal ellentétben – nem tárgyalták. Ez jól illeszkedik abba az emberképbe, amelyet „a szocialista embertípusnak” szokás nevezni: antiklerikális és ateista.⁵³ Ehhez kötődik a *Hogyan viselkedjünk?* értekezése az udvarlástól a házasságig tartó időszak kapcsán amely a házasságkötés menetét a hivata-

⁵² HAVADI Gergő, „Az új »népi szórakozóhely«: a »hosszú« ötvenes évek Budapestjének életvilága a szocialista vendéglátásban”, *Fons, forráskutatás és történeti segéd tudományok*, 13, 3. sz. (2006): 315–354, 320.

⁵³ KALMÁR, *Ennivaló és hozomány...*, 127.

li házasságkötéssel írja le – hangsúlyozva, hogy ez az egyetlen törvényes módja az egybekelésnek –, nem említve a papot vagy a templomot. Az egyházi ünnepek és a vallásos családi ünnepek átkeretezése vagy új tartalommal való feltöltése egy jól átgondolt terv mentén zajlott – állapítja meg Kalmár Melinda –, amellyel az egyház pozícióit akarták gyengíteni.⁵⁴ A szekuláris illemkönyv ennek nyomán érthető jelenség, hiszen nem kívánták normaként feltüntetni a templomba járást.

A fürdőhellyel kapcsolatban Szabó István 1923-ban úgy vélekedett, hogy a viselkedési normákat lazábban lehet kezelni. Az általam vizsgált illemkönyvek ezt a meglátást nem követték, és pontos leírást adtak az illő üdülés viselkedési normáiról. Ennek oka – ahogy azt Fejér István meg is fogalmazta, hogy a szocialista berendezkedés a munkásoknak is lehetővé tette az üdüléshez való hozzáférést. A *Vidám illemtan* vonatkozó fejezete szerint a szobát idegen emberekkel kell megosztani, aminek eredménye a fokozott szabályozás.

Ezek nyomán látható, hogy a nyilvánosság terei a korszakban több szempontból átalakultak, így alakult az illemszabályok ehhez való igazodása – mindamellett, hogy markáns hasonlóságok is jelen vannak.

VIII. Munka és illem

A munkavégzés illemtanát a 20. század elején írt illemkönyvek is szabályozták. Ezek akkor még csak a hivatali munkavégzésről nyilatkoztak. A '60-as évek kiadványai említik az üzemi illemet, de azt nem határolták el élesen a hivatali munkavégzéstől. Ezek a szabályok valójában olyan általános követelményeket írtak le, amelyek nem változtak a két korszak között: a női kollégákkal való érintkezés szabályait az *Új idők illemkódexe* szabályozta, és annak iránymutatásai tovább éltek a '60-as években. A női kollégáknak el

⁵⁴ KALMÁR, *Ennivaló és hozomány...*, 257.

kellett látniuk feladatukat, de minden egyéb tekintetben megillették őket a társasági hölgyeknek járó udvarias gesztusok. A '60-as évek illemkönyvei a munkavállalót a szorgalmas munkára kötelezték, illetve a főnökével szemben arra intették, hogy tartózkodjon a túlzott udvariasságtól, mert az könnyen értelmeződhetett az előnyszerzés eszközeként. A főnököt az illem kötelezte a beosztottjai tiszteletére, a kivételezések mellőzésére. A '60-as évek újdonsága volt, hogy bár nyilvánvalóan jogi akadályba ütköző cselekedetnek minősült a munkahelyi eszközök eltulajdonítása, az illemkönyvek is kitértek erre a témára. A *Vidám illemtan* arra is kitért, hogy a főnökségnek sem szabad visszaélnie a gyár termelésével és arra, hogy az otthona berendezését a megfelelő ellenérték kifizetésével oldja meg. Ezekből a tiltásokból arra lehet következtetni, hogy az ilyen munkahelyi lopások a '60-as években már jelentős számot értek el.

A *Hogyan viselkedjünk?*, a *Vidám illemtan* és a *Tudni illik, hogy mi illik* című kiadványok mindegyike kitért a hivatali ügyintézés és a vásárlás, az ügyintéző/eladó és az ügyfél/vásárló nézőpontjára, eltérően a 20. század első harmadában írt könyvektől. Ezek az illemszabályok valójában a szorgalmas munkavégzést kívánták meg a munkájukat végzőktől, az ügyfélnek és a vásárlónak pedig türelmes és tiszteletteljes magatartást javasoltak. Ennek tematizálása fontos fejlemény, mivel a közösségiség megteremtésének szándéka rajzolódik ki belőle, egyfajta munkás szolidaritás, ami a korábbi illemirolalomra nem volt jellemző. Ez alapján a munkásmozgalom – melynek egyedüli örököseként tüntette fel magát a pártállam – céljai már nem a közös ellenfél (burzsoázia, nagytőke) legyőzésére irányultak, hanem az „osztályharc végeztével” az új világ felépítésére. Az erre való törekvés a közigazgatásban is megjelenik: a társadalom mikroszintű mozgósítása a helyi tanácsokon keresztül azt eredményezte, hogy megjelent a közösségi ember ideáltípusa helyi szinten is.⁵⁵

⁵⁵ PAP Milán, *A párttal, a néppel... – Eszmék és politikai mozgósítás a Kádár-korszakban* (Budapest: MCC Press Kft., 2021), 247.

IX. Mit kezd az illem a szociális helyzettel?

Az udvari viselkedést szabályzó könyvek nyomtatásban való megjelenése lazított a rendi csoportok viselkedési kultúrájának zártságán.⁵⁶ A 20. század elején íródott magyar illemkönyvek a középosztály, a kispolgárság összetartozását erősítették. A vizsgált, '60-as évekbeli illemkönyvek pedig már a munkásokra is kiterjesztették az illemet. Ez tetten érhető például abban, hogy az üzemekre is kiterjedt az illendő munkahelyi viselkedés leírása, valamint az öltözködési tanácsokon is látható, hogy a munkaruhát is kiemelték. Az üdülés illemének leírása kifejezetten a munkásoknak szólt. Ez azt is mutatja, hogy az illemkönyvek célja volt a dolgozó osztály azon tagjait segítése, akik már hozzájutottak olyan kulturális javakhoz, amelyekhez korábban nem volt hozzáférésük. Ugyanakkor azt is fontos látni, hogy ebben az időben a társadalom nagy része munkásokból állt, tehát a megszülető könyveknek szükségszerűen új célközönséget is kellett találnia.

Az illemkönyvek a jövedelmi viszonyokra nem térnek ki és ahogy fent írtam, a lakhatás körülményeit sem tárgyalják kritikus részletességgel. Ez nem meglepő, hiszen nem erre vállalkoztak. Ugyanakkor fontos figyelembe venni, hogy a kötetek által adott szabályok hogyan reagáltak az olvasók szociális helyzetére, hisz a javaslatok kiterjedtek a szerény körülmények között megvalósítható személyes higiénára és az öltözködés kielégítő és költséghatékony módjára. Noha Valuch Tibor megállapítása szerint 1962-ben a lakosság 26%-a szegénységben élt,⁵⁷ a *Vidám illemtan* egyenesen tagadja, hogy léteznének szegény emberek, ezzel pedig éppen azoknak az illemet demokratizáló gesztusoknak a hatáskörét szűkíti le, melyekről korábban szó volt. Reduktív lenne ezt az állítást azzal magyarázni, hogy a *Vidám illemtan*

⁵⁶ FÁBRI, *A művelt és udvarias ember...*, 7.

⁵⁷ VALUCH, *Magyar hétköznapiak...*, 50.

propagandisztikus. Meglátásom szerint itt ennél többről van szó. A problémát Fábri illemdefiníciója felől lehet a leglényegesebben irányból megragadni, amelyből jól látszik, hogy strukturálisan nem különböznek a '60-as évek illemlönyvei a polgári viselkedési tanácsadóktól.

„Az illendő viselkedés [...] olyan írott és íratlan szabályokhoz igazodik, amelyek változó tartalommal és kiterjedtséggel ugyan, de az emberi közösségek mindegyikét jellemzik [...]. Tértől és időtől való függő érvényességgel [...]. A célszerű és szimbolikus megnyilatkozásokat egyaránt formalizáló illemszabályok olyan utasítások, amelyek követésével, betartásával az egyén valamely közösséghez való tartozását, illetve más közösségektől való elhatárolódását fejezi ki.”⁵⁸

Ez alapján elmondható, hogy a vizsgált illemlönyvek, mint korábban láttuk, szélesítették ugyan célcsoportjukat, de azáltal, hogy tagadták a szegények létezését, az általuk látszólag célul kitűzött, egész társadalmat átfogó közösségből kirekesztettek olyan csoportokat, amelyek önhibájukon kívül nem teljesítették az elvárt normákat. A szabályok valóban reagáltak a szociális helyzetre és releváns javaslatokat fogalmaztak meg, de a polgári illemlönyvek normáit közvetítették és applikálták a kor társadalmára, ez pedig Fábri definíciója szerint nem szükségszerű. Így nem lehet „szocialistaként” értelmezni ezeket az alkotásokat Ugyanakkor lényeges szempont, hogy javaslataikkal hozzásegítették olvasóikat a még mindig eszményként létező (kis)polgári élet eléréséhez, és ezzel a munkás lét társadalmi presztízsét emelték.

⁵⁸ FÁBRI, *A művelt és udvarias ember...*, 7.

Összegzés

Az illemtudomány újabb megjelenése a '60-as években a polgári kultúra továbbra is magas presztízsét jelzi, hiszen az illendő viselkedés szabályai – a vizsgált könyvek alapján – nagy ívű változásokon nem mentek keresztül. Azok a tendenciák, amelyek a célközönség tágitása felé irányultak, már a 20. század első harmadában elindultak. A Kádár-korszakban csak beteljesedtek ezek a folyamatok, így ezek a kiadványok nem tekinthetők a szocializmus eszméjét autentikusan megvalósítani szándékozó írásoknak, sokkal inkább az ekkoriban elinduló kispolgárosodás termékeinek. Ezt a megállapítást támasztják alá Tamás Gáspár Miklós és Szolláth Dávid munkái is. Az illemszabályok helyenkénti változása az átalakuló társadalmi és gazdasági viszonyoknak köszönhető. Ilyen például az üdülés illemtana, amely szinte egyedüli példaként mutatja, hogy a társadalom nagy részének hozzáférhetővé váló új kulturális javak szükségessé teszik az addigi gyakorlatok átalakítását. A templomi illem tárgyalásának elhagyását érdemes úgy értékelni, mint egy egyértelmű irányelv betartását, hiszen antiklerikális attitűd jellemezte a fennálló politikai rendszert, így nem kívántak reprezentációs felületet biztosítani a vallásnak a viselkedési normák meghatározásánál. Az egyéb változások, mint például a kávéházak és az otthoni vendégfogadás szokásainak átalakulása, bár elszakadnak a 20. század első harmadának illemétől, olyan folyamatok, amelyek már jóval korábban elkezdődtek. Végül soron azt láthatjuk, hogy a kispolgárosodást támogató és arra épülő illemtudomány a rendszer legitimációját biztosította.